

‘Iedereen slachtoffer’

Het verleden herschrijven na het Beleg van Leiden (1573-1574)

In Leiden lijkt de herinnering aan de Tachtigjarige Oorlog levendiger dan waar dan ook. Jaarlijks viert de stad Leidens Ontzet op 3 oktober 1574. De stad begon meteen dat jaar met die traditie. De kern van het feest was en is verbroedering tussen alle Leidenaren. Dit terwijl Leiden voor en tijdens het beleg diep verdeeld was tussen voor- en tegenstanders van de Opstand. Hoe hebben de burgers die verdeeldheid overwonnen?

JUDITH POLLMANN

In 1946 bepleitte Winston Churchill een ‘act of oblivion’, een afspraak om het oorlogsverleden te vergeten. Nadat Duitsland was ontwapend en de schuldigen waren gestraft, moest men het verleden de rug toekeren om tot blijvende vrede te komen. Zijn voorstel past niet in de huidige tijd van waarheidscommissies, waarbij een uitgebreide bespreking van het verleden moet helpen bij de verwerking, maar het stond in een lange traditie waarin vergeten standaardbeleid was. In laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa was zo’n afspraak na burgeroorlogen eerder regel dan uitzondering.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog komen we die bijvoorbeeld tegen in de Pacificatie van Gent van 1576. Toen spraken de opstandige gewesten Holland en Zeeland met de andere Nederlandse gewesten af dat alle vergrijpen en misdaden ‘ges[h]ciet ter zaken van den

troubelen tusschen den ingesetenen van de provincien (...) zullen vergeven, vergeten ende gehouden zijn als niet gesc[h]iet.

Diezelfde frasen vinden we terug in de verdragen waarmee de hertog van Parma in de jaren 1580 de overgave van de opstandige steden in Vlaanderen en Brabant bezegelde. Ook in de Vrede van Münster van 1648 werd afgesproken dat het verleden zou worden vergeten. Wat was de zin van dergelijke bepalingen? In de eerste plaats ging het om een algemene amnestie. In de Nederlandse Opstand hield dat in dat zowel de rebellen als hun tegenstanders van verdere vervolging waren gevrijwaard. Niemand zou meer ter verantwoording worden geroepen voor de misdaden en schendingen van het oorlogsrecht die er sinds 1566 aan beide zijden waren gepleegd, niet alleen door de soldaten, maar ook door burgers onderling. In de tweede plaats hielp het om een streep

te zetten onder oeverloze discussies en rechtszaken over de bezittingen die in de loop van de oorlog van eigenaar waren gewisseld. Maar de vergeetclausules gingen verder. Ze riepen ook op om het verleden te vergeten, en te behandelen alsof het niet had bestaan.

Historici vragen zich al een poosje af wat vroegmoderne beleidsmakers daar nu precies mee beoogden. Hoe wilden ze afdwingen dat zo’n afspraak ook werd nagekomen? En hoeveel kwam er van dat vergeten terecht? Als we kijken naar de uitbundige herdenkingscultuur die al in de 17de-eeuwse Republiek

rond de Opstand ontstond, lijkt de vergeetafpraak uit de Pacificatie op het eerste gezicht geen enkel effect te hebben gehad. Leiden, bijvoorbeeld, besloot na het ontzet van de stad in 1574 onmiddellijk om dit jaarlijks te herdenken, met een kerkdienst, een schuttersparade en al gauw ook met een jaarmarkt. De Pacificatie van Gent maakte daaraan geen einde. Integendeel, geschiedenisboeken, kerkramen, liederen en gedenkpenningen memoereerden het beleg. Er kwamen inscripties op publieke plaatsen en toneelstukken die jaarlijks werden opgevoerd. In

↑ Tijdens het Leidens Beleg (1573-1574) maakten besmettelijke ziekten en niet hongersnood de meeste slachtoffers. Maar dat raakte vergeten, want het was een minder mooi verhaal dan wat Matthijs van Bree (1817) hier laat zien: burgemeester Van der Werff biedt zijn eigen lichaam als voedsel aan en beschaamt zo opstandige hongerige burgers die de stad willen overgeven. Het gevolg: Leiden volhardt eensgezind tegen de Spanjaarden! Museum De Lakenhal, Leiden.

het stadhuis hingen een wandtapijt en schilderijen met het beleg en ontzet als onderwerp. Het noodgeld dat tijdens het beleg was geslagen, was zo in trek als collectorsitem dat er al rond 1600

vervalsingen circuleerden. Leiden bleef dus juist enorm bezig met zijn oorlogsverleden.

Geweldsspiraal doorbreken

Maar als vergeten dus een wassen neus was, wat was dan de zin van het opnemen van vergeetclausules in vredesverdragen? Volgens een recent politologisch inzicht ging het er daarbij niet zozeer om om het verleden uit te wissen, maar om het te deactiveren: niemand mag zich meer op gebeurtenissen uit dat verleden beroepen om er daden in het heden mee te rechtvaardigen. Levende,

actieve herinnering wordt op die manier versneld 'tot geschiedenis gemaakt'. De vergeetclausules moesten vooral de geweldsspiraal doorbreken die kenmerkend is voor burgeroorlogen. De Tachtigjarige Oorlog begon als zo'n burgeroorlog. Willem van Oranje was voor sommige Nederlanders een held, maar voor andere een terrorist en een oorlogsmisdadiger. Het besluit van een aantal Hollandse steden in juli 1572 om de Prins te steunen, was volgens andere steden totaal onrechtmatig. In hun ogen had de 'eerste vrije Statenvergadering' niet meer legitimiteit dan we in 2015 toekennen aan de Volksrepubliek Donetsk. Daarom kregen de geuzen lang niet altijd steun. Niet alleen moest Amsterdam niets van de Opstand hebben, ook op het platteland stuitten de rebellen vaak op tegenstand. Wat in de ogen van de een vaderlandslievend was, vond een ander juist verraad. Nederlanders van alle rangen en standen deden in oorlogsomstandigheden bovendien dingen die andere Nederlanders benadeelden of zelfs het leven kostten. En naarmate de oorlog duurde, waren er steeds meer rekeningen te vereffenen.

Leiden intens verdeeld

Neem Leiden. De stad had zich in 1572 tegen de zin van een deel van het stads-

bestuur en de burgerij aangesloten bij de Opstand. Een aantal van die dissidente burgers, de zogenaamde glippers, ontvluchtte daarop de stad – zij bleven trouw aan de Habsburgse landsheer, koning Filips II. Hun huizen werden al snel in beslag genomen. De meeste werden toegewezen aan Leidenaren die eerder hadden moeten vluchten omdat ze werden gezocht door de Raad van Beroerten, de rechtbank die de hertog van Alva oprichtte om de schuldigen aan de Beeldenstorm van 1566 te berechten. Hun bezittingen in de stad waren destijds door deze 'bloedraad' in beslag genomen. Toen Leiden in 1572 de kant van de Prins van Oranje koos, konden deze ballingen naar huis, maar ze hadden daarmee hun bezit niet terug. Velen van hen trokken nu in de geconfisqueerde huizen van glippers. Het nieuwe stadsbestuur deed ook weinig om de kerken te beschermen en katholieke priesters te vrijwaren van geuzengeweld. In 1573 besloot het de katholieke eredienst te verbieden; kerkelijke goederen werden in beslag genomen. Dit alles veroorzaakte opnieuw een exodus van vluchtelingen naar het nog koningsgezinde Amsterdam en andere steden waar katholieken hun geloof wél openlijk konden belijden. Leiden werd vervol-

◆ Afkondiging van de pacificatie van Gent, 1576. Vanaf dat moment trad de 'vergeetpolitiek' over de burgeroorlogfase van de Tachtigjarige Oorlog in werking. Geen burger, hoe kwaad of tekortgedaan ook, mocht zich op gebeurtenissen uit de oorlog beroepen om er daden in het heden mee te rechtvaardigen. 18de-eeuwse prent, Rijksmuseum Amsterdam.

↑ Dat Leiden voor en tijdens het beleg sterk verdeeld was en in godsdiensttwisten verwikkeld, raakte later in het vergeetboek. Deze 19de-eeuwse prent toont wat bewaard bleef: alle Leidenaren slachtoffers, de geuzen bevrijders. Alleen katholieken hielden de herinnering in ere aan de eerder door diezelfde geuzen doodge-martelde priester Munsius, zoals op deze 17de-eeuwse prent rechts. Rijksmuseum Amsterdam.

gens tweemaal belegerd door koninklijke troepen. Tijdens het tweede beleg braken er enkele keren rellen uit tegen het stadsbestuur, dat de strijd ondanks de ontberingen niet wilde staken. Dat stadsbestuur was ondertussen trouwens ook zelf intens verdeeld.

Tegen de tijd dat de stad werd ontzet, op 3 oktober 1574, was bijna de helft van alle Leidenaren gestorven. Een deel van de burgerij verbleef nog steeds buiten de stad, woedend over de ontegeningen en de gedwongen reformatie. Maar ook voor de overlevenden binnen de stad was er een erfenis van verlies, verdeeldheid en verbittering. Die was niet zomaar weg. Een gevluchte Leidse begijn die zich na het ontzet terug waagde, werd de kleren afgerukt en ze werd door de stad gevoerd, uitgejouwd als een verraadster en toen de stad uit gezet zonder dat ze haar familie en medezusters had mogen zien.

Het verleden overschrijven

Hoe moest het hier tot verzoening komen? Kon er hier echt worden vergeten? En waarom haalde de stad steeds herinneringen op aan het beleg? Als we er door de bril van de deactiveringsstrategie naar kijken, hebben de vergeetclausu-

les in Leiden echter misschien toch wel gewerkt. De Pacificatie betekende dat de Leidse glippers terug konden komen. Zij kregen hun bezittingen terug, op voorwaarde dat zij een eed van gehoorzaamheid aflegden. 81 mannen en vrouwen deden dit. De vergeetpolitiek hield in dat noch zij, noch degenen die het beleg hadden doorstaan, elkaar nog mochten aanspreken op wat er was gebeurd. We weten niet of de Leidenaren zich daaraan hielden. Het stadsbestuur kon dat niet controleren, en of burens roddelden of over hun vroegere geschillen ruzie maakten, is in de bestuurlijke archieven moeilijk terug te vinden. Uit modern psychologisch onderzoek is evenwel bekend dat herinneringen niet stabiel zijn; ze

veranderen onder invloed van de tijd en door de beelden van het verleden die om ons heen worden uitgedragen. Het lijkt erop dat de Leidenaren met succes de erfenis van verdeeldheid hebben gedeactiveerd door die te 'overschrijven' met een nieuwe versie van het verleden. We zien namelijk nauwelijks meer iets

Geweld kwam in het nieuwe verhaal alléén van de Spaanse vijand

terug van de wrok, de verdeeldheid en de bitterheid in de herdenkingscultuur die zich na 1576 in Leiden ontwikkelde. In deze stad werd juist een versie van het oorlogsverleden herdacht waarin Leidenaren nooit daders maar alleen slachtoffers waren. Geweld kwam in dit verhaal niet van medeburgers of van geuzen, maar uitsluitend van de 'Spaanse' vijand. De meeste doden waren gevallen door de besmettelijke ziekten die de stad tijdens het beleg hadden getroffen, maar in de herinnering symboliseerde nu vooral de honger het slachtofferschap van de Leidenaren.

Alle Leidenaren, jong en oud, rijk en arm, katholiek en protestant, deelden mee in dat slachtofferschap, dat weer een mooi

✚ 'De spijziging van de verlore Leidenaren op 3 oktober 1574', door Pieter van Veen. Museum De Lakenhal, Leiden.

het begijnhof in brand staken, twee lokale priesters in koelen bloede vermoord hadden en de Delftse priester Cornelius Musius na vreselijke martelingen hadden terechtgesteld, vertelde het verhaal niet meer.

Niet iedereen was het hiermee eens. In de katholieke herinnering bleef het lot van de martelaar Musius springlevend. In zijn memoires blikte het katholieke oorlogskind Frans van Dusseldorp in de 17de eeuw met bitterheid terug. Maar anderen grepen de nieuwe versie van het verhaal met beide handen aan. Pieter van Veen, zoon van een glipper, schonk de stad de kopie van een schilderij van de intocht van de geuzen dat zijn broer Otto had gemaakt. Het duidt erop dat ook een familie met een glipperachtergrond zich veilig voelde bij het herschreven verleden. In de collectieve, publieke herinnering zou de nieuwe versie dan ook domineren. En dat bleef zo. Ze wordt nog elk jaar uitgedragen op 3 oktober, de verjaardag van het ontzet.

Judith Pollmann is hoogleraar vroegmoderne Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

VERDER LEZEN

- ▶ **Marianne Eekhout en Erika Kuijpers**, *Strijd om de herinnering. Verhalen over de Opstand, 1566-1700*, webtentoonstelling: www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/strijd-om-de-herinnering.html
- ▶ **Anton van der Lem**, *De Opstand in de Nederlanden, 1568-1648. De Tachtigjarige oorlog in woord en beeld*, Vantilt, 2014
- ▶ **Jori Zijlmans**, *Leidens Ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest*, Primavera Pers, 2011

